

ОПИТ ЗА РАЗБИРАНЕ НА ЕДИН „СТРАНЕН“ ЕТНОЛОГИЧЕН СЮЖЕТ

В. А. Деневски

I. ЛЕГЕНДИТЕ ЗА СТРАННАТА ОВЧАРСКА ГЕГА

Към групата легенди, в които се разказва как трудолюбив и спестовен овчар загубва и след това намира гегата си, в която е скрил жълтиците – плата за своя труд, се насочих благодарение изследванията на Николай Колев.

Изходен и много важен пункт за мен, мотивирал ме да започна „опита си за разбиране“, беше мнението на автора, че “този мотив се среща по цялата етническа територия на българите (Видинско, Русенско, Варненско, Бургаско, Смолянско, Западна Македония), което говори за неговата старинност и широко разпространение.” (Колев, 1994, 278)

Въз основа на всички досега познати ми варианти на този сюжет предлагам следната събитийна последователност, като подчертавам, че това е обща инвариантна подредба, тъй като в отделни варианти, явно с течение на времето, отделни компоненти липсват, или налице са някои микро-предметно-персонажно-обстоятелствени различия.

1) Овчар хвърля гегата си по излязло от езеро животно (овца, черен овен, крава), за да отклони последвалите го животни от своето стадо по пътя му към езерото. В резултат гегата потъва в езерото (или блатото); в някои варианти, докато се плъзга по тревата, след като е била хвърлена, се извива като змия и после потъва. В повечето познати ми сюжети не се указва причина за появилото се животно и неговото поведение, в други мотивировката е следната: на заспал овчар се присънва старец, който му заръчва: “да заколи овчере курбан на езеросу, ала овчерет гу не послушал, три-четири поти му са присон-

валу, ала овчерет не слушал. Най-сетне един ден, когато овците пасели тъдева, от езеросо излезе един чоран овен, флел фаф овците му, ройнал ги, че са ворнал, та си флел в езеросо. Овчарят се чудил как да ги възпре, та хвърлил гегата да ги придели.” (БНТ, т. 11, 218)

2) След време овчарят познава гегата си при следните обстоятелства:

– майката на жена му намерила една гега и я захвърлила като непотребна на тавана, когато на зет ѝ му потрябвала гега, му казва къде има, той я взема и познава в нея своята.

– овчарят се глави чирак на воденичар и я вижда опряна в един бъл на воденицата.

– познава я в ръцете на друг овчар по орнаментите върху нея и двамата си поделят парите.

II. СЕМАНТИЧЕН АНАЛИЗ НА ЛЕГЕНДАТА

“Гегата е била бурмалия, вотре продупчена, та била като кемер, хич да не я позна, чи е екледисана.” (БНТ, т. 11, 219) Привеждаме този пасаж от историята, за да покажем как разказвачът си обяснява гегата-трезор, за него тя е реален факт, но всъщност такава гега няма в нито един етнографски музей днес (?), нито е описана в специализираната литература. Тя е невъзможна от технологична гледна точка – с примитивните водни стругове провъртването на отвор в дълга тояга, в който да се поставят монети е невъзможно.

Близък пример с разглеждания от нас ни е дал авторът на “Дон Кихот”. В глава 45 се описва как Санчо поема управлението на своя остров. Един от случаите, които трябва да отсъди, е за невърнат паричен дълг, според единия от ищците, но върнат според другия. И когато последният трябва да се закълне в думите си, че е върнал парите, той дава за малко тръстиката, която държи, на другия селянин и се заклева, че е върнал парите на ръка. Новият Соломон – Санчо – прозира, че парите са в тръстиката, и истината тържествува. Интересното в случая е и друго, че Санчо си спомня как селският свещеник му разказал веднъж подобна случка. (Сервантес, 1980, т. 2, 299–300)

С положителност може да се твърди, че легенди, близки с нашата, за скрити пари в тояга, тръстика са били широко разпространени сред много страни в различни епохи. И все пак, посоченият от нас аналог е с тръстика и е възможен, докато в овчарската гега трябва да видим царска инсигния, която царят след определени изпи-

тания си възвръща (му се връчва), с което отново легитимира властта си.

Преди да пристъпя към анализа си, ще посоча следните възможни случаи, които имат типологично родство с разглеждания проблем:

1) Юстинян Велики (527 – 565) си служи с хитрост, за да пренесе бубено семе от Китай във Византия чрез двама монаси, които го скриват в бамбуковите си бастуни. (Колева, 1994, 154)

2) От Атон Захарий Зограф бил донесъл един тръстиков бастун, пълен догоре с жълтици, направен нарочно кух за пренос на богатства (вж. Свинтила, 1981, 423).

3) Захари Стоянов, разказва един оригинален (определението е негово) случай, който станал с един от куриерите, разпространители на прокламациите от Панагюрище за обявяване на априлското въстание – той имал хубаво изработена тояга, издълбана вътре като шишане, в която туря кървавото писмо (Стоянов, 1983, 343).

Намирането на гегата става чрез женитба и е опосредствано от майката, намерила гегата преди това. Семейната триада в религията на древните траки – Мъж + две Жени, млада и стара, е сигурна, тя например се потвърждава от изображенията на хиерогамия върху една от плочките от Летнишкото съкровище, както и от фреските на Казанлъшката гробница, където на сватбата на владетеля присъства и Богиня.

Исканата жертва-овца би могла да е част от съществуващата обредност в северния хиперборейски мит за Аполон-Вълка, при която се изисква овца от посветеното му стадо (вж. Фол, 2000, 143).

Черният овен, примамващ стадото, е аналогичен на черния овен, с който приказният герой попада в долната земя. Тук възниква основателният проблем относно взаимозаменяемостта на овчаря-цар с неговата гега (= жезъл). Изследвачите на народната култура отдавна са отговорили на този проблем.

“В редица паметници от Варненско, наред с тези носещи мотива “плитка”, са изобразени и бастуни, тояги. Това са паметници на мъже, в повечето случаи възрастни. В случая тоягата е един от най-разпространените мъжки символи. Пръчката, тоягата се тълкуват от някои изследователи като символи на прародителя. В сръбските надгробия тоягата е признак, че починалият е женен мъж. Пак там се пояснява, че тоягата, бастунът са свързани с оня свят (Янева 1993, 26). Гегата или тоягата може да замести стопанина, което е по-характерно за

изображения с по-пълно представяне на имота, на стопанството. (Янева, 1989, 102).

Други примери за взаимозаменяемост тояга; гегата; патерица – мъж; светец; цар.

1) Денят след семейната служба, курбан, се назовава *патерица*. Народното вярване утвърждава, че светецът покровител си е отишъл, но е оставил патерицата, на която се подпира. Затова в нейна чест отново се слага празнична трапеза с обредни ястия и хлябове.

2) В пословицата – “Гол като тояга”. При обрета гонене на змей, младите мъже са голи, с тояги в ръце, гоненето приключва с изкъпване в река.

3) Ватафинът, предводителят на русалиите, издълбава отвор в горната част на тоягите, които след това раздава на хората си. В отвора той поставя билки и след това го запушва. В случая билките трябва да осигурят физическа и лечебна сила.

На всеки русалия калпакът е окичен с лековити треви. Калпакът е равен на горната част на тоягите, където също имаше билки. С “оръжията” си русалиите са изпълнявали и лечителски функции, но с допиране до мъртъв кабир е съживявал и Хермес.

И за да не останем с примерите си само при народната култура, ще приведем и древнотракийски паралел – това е бюст, намерен сред находките от погребение в Перету, Румъния. Тази позлатена сребърна глава е стояла в горната част на жезъл. (Съвременен паралел на тояжка, завършваща с глава на човек имаме от картина на Георги Данчов от 1869 г. – портрет на Пейо Кюскчията.) А по-късно в римската войска били поставени бюстове на императори като култово изображение върху военните знамена и инсигнии в различните видове войскове единици.

Често по гегите е имало знаци за бележени на търговски сметки и на времето.

Изчезването на гегата (= на разпадане на хронотопа) и настъпване на хаос, а намирането е гарант за създаването на нов Космос.

Намирането на гегата е свързано и с Късмет, който се явява едно от най-важните “качества”, които трябва да притежава архаичният герой-цар. А тогава, когато го е загубил, трябва да умре.

От значение е също така и фактът, че майката на жена му е захвърлила гегата на тавана, т. е. тя се връща в ръцете на собственика си в посока отгоре, докато загубването беше в обратна посока – надолу, по отношение на средната зона на пространството.

Царят – Пастир от Мита към Историята.

Носенето, връчването на гега има и своя митологичен прецедент. – “Аполон настигнал Хермес, след като го обрал, но вместо да се ядоса на младия бог, бил очарован от звуците на новия музикален инструмент (лирата, направена от черупка на костенурка – б.м.) и веднага се сприятелил с него. Той му подарил овчарската си гега, която, преобразена, се превърнала в прочутия кадуцей-символ на Хермес.” (Шмид, 1995, 261). В митологията Аполон устойчиво се свързва с пастирството, сред неговите епитети са “стаден”, “пастирски”, “агнекъдрав”. (Лосев, 1957, 288)

Част от тракийските царе са се считали за мистериални синове (чеда) на Аполон, така в каничка № 112 от Рогозенското съкровище, върху ръба на устието ѝ, е изчукан на старогръцки надпис – “Котис, чедо на Аполон”. А според сведение на Херодот тракийските царе, отделно от народа си, се кълнат и изкарват генеалогията си от Хермес.

Разглеждането на социалната организация на индоевропейските племена ни дава много примери за ролята на божество, представяно от цар на земята като пастир: “... в хетска молитва на главното хетско божество – бога на гърма – се отдава възхвала за това, че охранява и пасе добитъка. В известната молитва на хетския цар Муваталис бог се нарича пастир. (...) Показателно е, че в указаните текстове боговете се изобразяват не в качеството си на могъщи господари, а като животновъдци, пасещи животни и охраняващи ги от всички опасности. Представа се като съвършено несъмнено, че именно в тези архаични текстове може да се намери отражение на социалната действителност, характерна за древния период от историята на индоевропейските племена, когато тези племена са живели в условията на родов строй.” (Иванов, 1957, 51)

Вечно завръщащата се гега.

Богинята-Майка ще роди чрез водата, нейно алтер его или от черупката на охлов, отново лунарен символ, както е във Врачанския наколенник, вече новата Гега-Жезъл, която е прероденият, отново встъпил в прерогативите на властта си Цар. Това ново раждане е заявено чрез усвояването на гегата-инсигния от Богинята, която попада у нея от водата, в която я беше изтървал овчарят-Цар, което е семантично тъждествено на заравяне (потаяне?) на ритуални дарове, “дарът не е ничия собственост, той постоянно трябва да сменя прите-

жателя си. Ако този дар има божествен произход (като всяка царска инсигния), след като изпълни функцията си той трябва да бъде върнат на божеството. Затова и скитските свещени предмети ежегодно били заравяни в земята, т.е. били връщани на Хестия-Табити, за да може чрез тях тя отново да избере владетел. Същото може да се каже за меча Ескалибур, митичното оръжие-атрибут на властта е дадено на героя от богинята, той идва от водата. Но след смъртта на избранника, то трябва пак да бъде хвърлено във водата” (Маразов, 1994, 219–220). Гегата е както Царя, така и Богинята, от която той я получава. Тя ще го съпътства по време на царуването му до... следващото му (и) потъване в езерото, от където ще я получи отново.

Сливането на двете начала ще даде и ще произвежда онази сила, тъй необходима за архаичния цар, която той получава от трансперсоналните си регалии на власт, които винаги имат свой персонажен прототип. Затова и Царят-Орфик по време на церемониите е с женски накити. Отвъдният свят е асиметричен на нашия и затова той променя своя пол, времето на сакралните обредни актове-церемонии е своеобразно отиване в отвъдния свят.

Гегата в археологически контекст

Край с. Побит камък, Разградско, са открити калъпи за отливане на царско-жречески скиптри, в които можем да познаем горната част на овчарската тояга – гегата. Те са не по-късни от края на микенската епоха и могат да се оприличат с детайли от вълчетрънския царски култов сервиз, който е по-ранен, но така също и с края на плитките коса от богинята на врачанския наколенник, който е по-късен.

Разполагаме с пример за златен скиптър – чук от Варненския некропол, но спомен за златен жезъл може би е запазен в гатанката “Злата тояга из село ходи?” (Вакарелски 1936, 65). Според автора гатанката съдържа твърде интересен белег за кметско достойнство. Припомням, че не е задължително непременно жезълът-гегата да е от злато или да съдържа злато, той изразява идеята за съкралност на властта и е достатъчно Царят да държи жезъл от какъвто и да е материал, за да стане той златен.

Най-важен пример обаче, където е показана не само гегата – жезъл, но и разглежданата легенда е Врачанският наколенник.

***

Важни са обстоятелствата, в посока на един пълен семантичен анализ на легендата, че овчарят е сирак и се казва Стоян, че гегата

потъва най-често в извор, чиято вода се скрива под земята и показва на друго отдалечено място, тази особеност на водата се обяснява с някакъв човешки грях. Подобни примери имаме и от античната литературна география за нашите земи. “През тази област протича и река Хеликон. Като се изминат седемдесет и пет стадия, течението ѝ изчезва под земята. Най-много на двадесет и два стадия оттам реката отново излиза на повърхността и се влива в морето под името Бафира вместо Хеликон и вече като плавателна река. За тази река жителите на Дион разказват, че в миналото е текла само над земята; но когато жените, които убили Орфей, пожелали да се измият от кръвта, реката потънала под земята, за да не им даде вода за това очищение” (ХТ, т. 2, 1998, 235). Наличието на карстови извори винаги е сигурен маркер за съществуването на древнотракийско светилище. Тези и други особености ще разгледаме на друго място.

III. ЕДНО ВИЗУАЛНО ПОТВЪРЖДЕНИЕ НА ПРЕДЛОЖЕНАТА ХИПОТЕЗА

ГЕГАТА ВЪРХУ ВРАЧАНСКИЯ НАКОЛЕННИК

“Симетрично на вертикалната ос на наколенника и успоредно на нея се издигат нагоре на подгънатите си навътре опашки две змийски тела. Те преминават в протомета на лъвове-грифони извити също навътре.” (Маразов, 1980, 35-6) Според мен изобразените змии с глави на хищник (вълк?) са ритуални геги-жезли. За да се защити обаче подобно твърдение не е достатъчно само да направим аналогии с царския скиптър-гега на фараоните, а да обясним защо т.нар. от мен геги са с извити долни краища. А така също и защо тялото им е набраздено с пръстени козина, преминаващи в птичи пера. Библията ни дава пример за превръщане на тояга-жезъл в змия и обратно. С ивиците козина (вълна) като

че ли проблемът е по-сложен и за да го разреши ще си послужи с цитат от “Тиест” на Сенека:

“В Пелоповите кошари благороден има водач на стадата богати –
съкровен овен, чието тяло покрила вълна обилна
от злато: с тази вълна позлатения жезъл
царете нови – на Танталос внуци носят.”
(цит. по Маразов, 1992, 115)

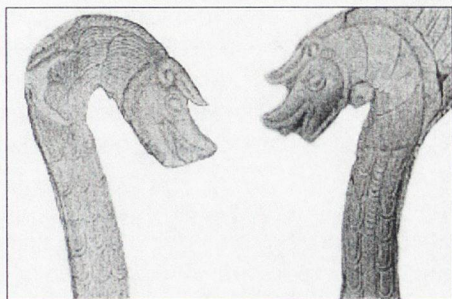
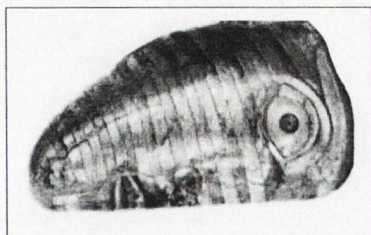
Такава вълна, която повишава сакралността на инсигния виждаме и в представените две геги. Завития долен край е свързан с невъзможността жезълът да бъде забиван в земята, вследствие на което силата му (= на мощта на притежателя му) би “изтекла” към земята. “Нека си припомним, че според народната вяра Св. Тодор затопля земята, като я пробужда с гореща главня и по този начин я пробужда за нов живот.” (Попов, 1991, 109) Коледарите удрят гегите си по земята когато ги даряват по същата причина. Такъв символичен коитус тук е невъзможен именно поради извитостта. Функцията на гегата – скип-тър е не да излъчва енергия, а да генерира такава, която да остане в собственика ѝ. Не оплождане, а демонстриране на сила и мощ. Възможно е и друго обяснение – завитият долен край, вероятно подкован, както често се подковават овчарските криваци, да е добро защитно оръжие, срв. с поговорката – “Ще обърна другия край” – т.е. от твой защитник, на което отговаря митичната животинска глава от горната част, ще стана твой враг, на което отговаря желязната кука в долната част. Подкованата долна част на тояга, или цяла желязна тояга използват онези фолклорни герои, на които предстои дълъг път – “накрай света”.

Двете геги всъщност са една, както една е загубената и след това намерена гегата. Белег, че гегата, намираща се отдясно на Богинята е идееща от природното пространство, са разпилените кичури козина (вълма вълна?) върху главата на хищника. Природното в случая е езерото или блатото, където беше потънала гегата, което от своя страна е семантично тъждествено на митично същество живеещо в него. Вече същите кичури от лявата част на наколенника, където виждаме същата гегата са вчесани. Подредените кичури са знак за опитомяването, социализирането на гегата = на преминалите инициационни изпи-

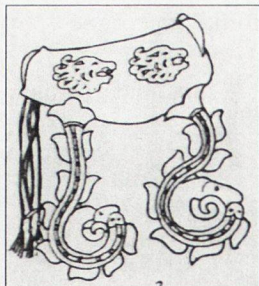
тания, през които минава собственикът ѝ. Със “сресването” Богинята го прави свой “послушник” (сресване = отрязване, ср. със Самсон).

Погълнатата овца

Овенът (овцата) има изключителна роля в живота на древните траки. Оттам съвсем логично той преминава в тракийската миторитуална обредност, доказателство за което с присъствието му върху произведения на древнотракийското изкуство, (вж. Маразов, 1994, 173), а и не само в него. Откриваме го и в други архаични изкуства с близък на тракийския стопански и духовен живот.

Едно от тях е скитското, тук виждаме скитски предмети от Пазирк, Алтай, на който митично чудовище поглъща овен; воден звяр (риба?) също, като овенът е показан само чрез главата си, (частта представя цялото) или защото тялото вече е във звяра; грифон захапал глава на елен, отново тревопасно. Подобни примери в тракийското изкуство липсват, там моментът на поглъщане на овен винаги е закодиран. Единственото изключение засега е от дръжката на огледало от Чукарка, Айтоско, на което два лъва разкъсват паднал по гръб овен, но той е произведение на гръцки майстор и не е редно да се причислява към тракийското изкуство.

Поглъщане на овен от хищник ни е „разказано” върху наколенника от Враца, на който 14 татуирани златни линии върху дясната част от женското лице могат да се прочетат като глава в профил на овен / овца. Него виждаме в стомаха на левия грифон. Интересно е че в устата на десния грифон освен зъбите се вижда нещо погълнато, а в левия, който е същият но показан ни като следващ кадър от кинолента, устата вече е празна. Но затова пък в тялото му имаме 14 чертички, а това е погълнатото животно.

Странното ми твърдение за главата на овен/овца върху лицето на Богинята поставено в контекста на образци от тракийско изкуство 4 – 3 в. пр. Хр. е напълно естествено. Върху скифоса от Стрелча един ред с женски глави е поставен над друг, в който глави в профил на овце обърнати една срещу друга се редуват с лъвски във фас. Тук също овенът/овцата е жертва, но подразбираща се. Върху наносника от Мрамор могила, Панагюрско е показан Херакъл в горната част, а в долната – тракийска сирена с овча глава, отново в профил.

Но как да си обясним поглъщането на жената – овца от вълка (?). Народната култура ни отговаря и на този въпрос. „Известен е фолклорният мотив за превръщането на младоженец във вълк, при южните славяни е познат обичаят по време на своджането около къщата да „вият вълци” – младежи от околните села на места с вълчи маски. Докато вълците вият сватбарите се провикват:

„– Ой момче, пази добре младата, пази овцата, за да не я отнесат вълците.” (вж. с цит. лит. Лулева, 2002, 129) Още за сравнението булка овца пак там. Вълчата глава може да се обясни със семантичната връзка змей – вълк (цит. съч., 127)

„За митологичното съзнание, като символни дейности, яденето и сексуалният акт са тъждествени, те влизат в един семантичен ред и следователно са взаимозаменяеми” (Маразов, 1989, 168). С поглъщането на овцата от грифона – вълка/змей ставаме свидетели на хиерогамия между Богинята и Владетеля.

Овчарят герой от легендите беше загубил гегата си, със скрити пари (жълтици) от продадено стадо. Жълтиците в нея са от продадени животни. Овен = Злато. И след метаморфозата на основното богатство за траките – стадото, в паричния си еквивалент, то запазва своята мобилност. Парите (гегата) и след загубата им продължават да бъдат в обръщение, но вече не само между хората (този свят), а между нашия и отвъдния свят, т.е. златното руно, праобраз на парите, запазва медиаторската си функция и когато е част (във) гегата – друга основна трансперсонална регалия на царската власт в Древна Тракия, освен златното руно.

Сега когато трудът на Николай Колев – „Предание и легенди, свързани с водоизточници”, Велико Търново 2000 г. е факт, на етнолога се предоставя с това първо по рода си изследване в етнологичната литература шанс да открие в тях, съобразно своите търсения, доказателства за тезите си. Така събрани и анализирани тези легенди и предания са неопценимо помагало за етнолога, фолклориста и въобще човека, изкушен от българското.

ЛИТЕРАТУРА

Вакарелски, 1936: Вакарелски, Хр. Български народни гатанки. София, 1936.

Георгиева, 1993: Георгиева, И. Българска народна митология. София, 1957.

Иванов, 1957: Иванов, В. Социална организация на индоевропейските племена по лингвистически данни. – Вестник на Историјата на Световната Култура, №1, 1957.

Колев, 1994: Колев, Н. Предания и раскази за водоизточници во Бугарија, сврзани со исторически лица и случбиа. – Историчко-археологически иследвания. Велико Трново, 1994.

Колева, 1994: Колева, М. Пешкири, използвани во некои празници, боцаи и обреди. – В: Известия на националните исторически музеи. Т. X, 1994.

Лосев, 1957: Лосев, А. Антична мифологија во не историческом развитуи. Москва, 1957.

Лулева, 2002: Лулева, А. Вешите во народната култура. Софија, 2002.

Маразов, 1980: Маразов, И. Наколенникот од Враца. Софија, 1980.

Маразов, 1989: Маразов, И. Од престоуплението на лемнијанките до бялата чека од Мизија. – во Митологија Изкуство Фолклор. Т. IV, 1989.

Маразов, 1992: Маразов, И. Мит, ритуал и изкуство у траките. Софија, 1992.

Маразов, 1994: Маразов, И. митологија на златото. Софија, 1994.

Свинтила, 1981: Свинтила, В. Слово за Зографа Захариј. Софија, 1981.

Сервантес, 1980: М. де Сервантес. Дон Кихот де Ламанча. Софија, 1980.

Стојанов, 1983: Стојанов, З. Записки по бугарските встания. Том I. Софија, 1983.

Фол, 2000: Фол, А. Вълкот во Хиперборејска Тракија. – Seminagium Trasicum № 4, 2000.

Шмид, 1995: Шмид, Ж. Речник по грчка и римска митологија. Плевен, 1995.

Јанева, 1989: Јанева, С. Бугарски обредни хлябове. Софија, 1989.

Јанева, 1993: Јанева, С. Мотивот “плитка” по каменните надгробия од Североисточна Бугарија. – Фолклорните традиции на Североисточна Бугарија. Разград, 1993.